

ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ СИНЬОВОДСЬКОЇ БИТВИ

(доповідь на конференції)

Ірина КОЗИР,

*кандидат історичних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка*

Синьоводська битва належить до тих подій доби середньовіччя, які призвели до глибоких змін в історії не лише України, а й Східної Європи в цілому. Це перша велика поразка золотоординських військ, яка мала реальні геополітичні наслідки. Військовий союз південноруських земель з Литвою, випробуваний у боротьбі проти татар, переріс у потужне державне об'єднання.

Історія опанування Великим князівством Литовським давньоруською спадщиною традиційно викликала зацікавленість потомків від XVI ст. до сьогодні [28, 42–43]. Ана-

лізувались передумови битви на Синій Воді, її перебіг, наслідки. Це не просто епізод в історії війн. Мова йде про значущу подію, яка за тривалий час обросла багатьма науковими гіпотезами та навколонуковими припущеннями. Крім того, трактування обставин Синьоводської битви вже значно переобтяжене нашаруваннями тверджень, породжених політичною чи іншою кон'юнктурою.

Насамперед, це викликано надзвичайно малою кількістю писемних джерел та лаконічністю їх свідчень. Враховуючи, що цитування літописів та хронік стало невід'ємною

рисунок всіх досліджень із синьоводської тематики, обмежений лише коротким реєстром. Отже, про битву на Синій Воді згадують автори Рогозького літописця [23, Стб. 75], Никонівського (Патріаршого) літописного збірника [22, 2], Густинського літопису [21, 350]. Про це ж розповідає невеличка новела «Повість про Поділля», вміщена в кількох білорусько-литовських літописах [24]. Найдетальніший опис битви дає польський хроніст Мацей Стрийковський [29, 6–7], але його ж найбільше й критикують за «нестримну фантазію» [25, 180–182]. Джерельна база настільки обмежена, що впевнено говорити про диспозицію сторін, чисельність військ, тактику бою практично неможливо. Крім того, віддаленість у часі писемних свідчень від самої події призвела їх авторів до плутанини навіть у визначенні дати битви.

Серед багатьох складових синьоводської проблеми також залишається питання локалізації самого місця битви та тих географічних об'єктів, які згадуються в писемних джерелах у відповідному контексті. Про його актуальність свідчить той факт, що у переддень 650-літнього ювілею битви на Синій Воді спостерігаємо різку активізацію дискусій про конкретну географічну прив'язку битви на Синіх Водах. Переважна більшість дослідників, як сучасних, так і дореволюційних, однозначно ідентифікує літописну Синю Воду з річкою Синюхою, притокою Південного Бугу. Таке тривале і традиційне ототожнення Синюхи й Синьої Води вже стало хрестоматійним. Однак, у регіональній публіцистиці продукуються й інші точки зору [10].

Розв'язання цієї проблеми на сучасному етапі можливе лише в площині комплексних досліджень, що потребує вивчення всього можливого кола джерел. Завдяки виданню унікального збірника «Україна на стародавніх картах» [6; 7], стало можливим залучити до аналізу цілий комплекс картографічних матеріалів, які є повноцінними історичними джерелами. Фактично до XVI ст.

основу європейської картографії складалі різні варіанти пізньоантичної карти Птолемея, «карти світу» (*mappe mundi*), морські компасні карти – портолани, та так звані «модерні карти» [26, 11–17]. На них у деформованому вигляді подавались і деякі місцевості України. Збільшення точності карт завдяки застосуванням спеціальних приладів та переходу до перспективного способу зображення призвело до революції у картографії XVI ст. На європейських картах з цього часу детально відображена і територія України. Хоча точність фіксації окремих географічних об'єктів на них також далеко не відповідала реальному стану речей.

У багатьох картографічних джерелах XVI–XVIII століть ліва притока Південного Бугу – р. Синюха чітко іменується як «*Синя Вода (Szynauoda, Synauoda, Ziniw Woda)*». Для прикладу, таку назву можна зустріти на мапах Бернарда Ваповського та Себастьяна Мюнстера «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р. [6, 28–29], Джакомо Гастальді «Опис Московщини...» 1550 р. [6, 32–33], Джовані Антоніо Маджіні «Московська імперія» 1597 р. [6, 86–87], Вацлава Гродецького, Андрія Пограбка «Опис Польщі і Литви» 1602 р. [6, 102–103], Герарда Меркатора «Таврика Херсонська» 1628 р. [6, 124–125], Гійома де Боплана «Нижнє Поділля або Брацлавське воєводство» 1665 р. [7, 42–43] та його ж «Генеральна карта України» 1686 р. [7, 76–77].

Як бачимо, в європейській картографічній традиції впродовж XVI–XVII ст. сучасну річку Синюху було прийнято іменувати як «*Синя Вода*». Безумовно, саме під такою назвою її знали і в Україні, і за її межами. Але вже на карті Йогана Готліба Фаціуса «Детальна карта Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь...», 1769 р. [7, 186–187], одразу одна під одною дано дві назви річки «*Синя Вода (Sinawoda)*» й «*Синюха (Sinucha)*». На картах більш пізнього часу вже вживається один гідронім «*Синюха (Sinucha)*» – похідний від «Синя Вода». Хоча, наприклад, на

карті кінця XVIII ст. Йозефа Антона Лідла «Географічна карта Королівства Польського-го...», 1772 р. знову, як пережиток, фігурує «Синя Вода (*Sinawoda*)» [7, 202–203].

Варто проаналізувати ще один цікавий документ – «Книгу Большому Чертежу» 1627 року [13]. Це коментар до карти «Большой чертеж всему Московскому государству», яка почала укладатися в Московії ще за наказом Івана Грозного в 50-их рр. XVI ст. та в оригіналі до нас не дійшла. Тут знаходимо: «...а вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя вода, а на речке на Синей воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода» [13, 112].

Отже, називається не лише річка Синя Вода, а й місто Синя Вода. Зазначимо, що констатація наведених у джерелі відстаней неодноразово слугувала підставою для різноманітних вимірювань й обчислень та породжувала нові безпідставні дискусії. Дослідники «Книги Большому Чертежу» наголошували, що це є словесний опис двох «чертежей» («старого» і «нового»), тобто карт, які до нас не дійшли [13, 4–5]. Візуально ці карти, очевидно, виглядали так, як уже названі нами європейські карти. Тобто, вони були далекі від повноцінної фіксації географічних об'єктів у просторовому сенсі. Тому, на наше глибоке переконання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода не можливо точно «вчислити» користуючись методикою математичних вимірювань.

Суттєво інше – відстань від впадіння річки Синя Вода у Буг менша, ніж відстань від цього місця до міста Синя Вода. Крім того, опис свідчить, що автор джерела у цьому випадку рухався вгору за течією Південного Бугу. В одному із списків (№1330) «Книги Большому Чертежу» зазначено: «А выше того города бо Бокгу город Кодома 40 верст» [13, 34]. Тобто зафіксовано ще один географічний орієнтир.

Це підтверджується і вже згаданими європейськими географічними картами. Для прикладу, позначене місто Синя Вода на

річці Синя Вода зустрічається на картах Абрагама Ортеля (1602 р.) [6, 98–99] та Герарда Меркатора (1628, 1630, 1638 рр.) [6, 124–125, 140–141, 162–163]. А вище по Бугу на цих же картах позначена згадана Кодима. На картах Г. Боплана [7, 42–43], Й. Фаціуса [7, 186–187], Й. Лідла [7, 202–203] на місці містечка Синьої Води зустрічаємо Торговицю, або руїни давнього міста Торговиці. І, знову, вище по Бугу – Кодима.

Таким чином, на згадуваних картах позначений населений пункт Синя Вода, а на його місці пізніше – Торговиця. Вгору по р. Південний Буг у повній відповідності до свідчень «Книги Большому Чертежу» зафіксована Кодима. Отже, точно співпадають свідчення кількох різних за датою та місцем створення джерел. Це повністю заперечує можливість ідентифікації Синьої Води з річкою Снивода на Вінничині [10].

В умовах дефіциту писемних джерел важливо залучити археологічні матеріали, особливістю яких є досить чітка хронологічна визначеність. Саме це спонукало кіровоградських археологів розпочати пошуки матеріальних свідчень Синьоводської битви. Оскільки чітких топографічних прив'язок сучасники подій на Синій Воді не залишили, єдиним географічним орієнтиром слугувало повідомлення того ж таки Мацея Стрийковського, зафіксоване ним більш як на 200 років пізніше самої битви. Уславлюючи перемогу «литви й русинів», Стрийковський першою в переліку звільнених міст називає Торговицю, потім Білу Церкву, Звенигород. [29, 162].

Археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка працює на Синюсі з 1997 року. На жаль, саме місце битви між литовсько-руською раттю та ордами трьох татарських ханів ще не встановлено. Загально відомо, що в ті часи висока вартість залізних виробів перетворювала їх на неабияку цінність. Тож після будь-якої баталії зброя та предмети обладунку ретельно вибирались. Прикладом можуть слу-

гувати тривалий та систематичний пошук місяця Куликовської битви технічно добре оснащеними російськими експедиціями. За кілька десятиліть наполегливих пошуків знайдено лише кілька десятків артефактів, що так і не наблизило дослідників до локалізації поля бою на р. Дон.

За 15 років археологічних досліджень на Синюсі кіровоградськими науковцями у тісному співробітництві з київськими вченими Ф. М. Шабульдо, Г. А. Козубовським, Л. В. Литвиною, О. Д. Брайченком було досягнуто значних результатів. Отримані матеріали дають змогу говорити, що історична традиція прив'язки місця Синьоводської битви до Торговиці на Синюсі є найбільш близькою до об'єктивності.

На території с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV століття, площа якого перекривається забудовою сучасного села [4; 5]. Загальний огляд матеріальних об'єктів поселення беззаперечно репрезентує його як типову пам'ятку міської архітектури Золотої Орди. Унікальність археологічного комплексу біля с. Торговиця визначається тим, що до його складу входить як власне золотоординське місто, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити його етнокультурні особливості на тлі середньовічних пам'яток України.

Аналіз виявлених артефактів ілюструє чітко виражені риси золотоординської матеріальної культури. Такими типовими знахідками є залишки глиняних тандирів. Це специфічні печі циліндричної форми, які споруджувались в материковій глині. Взагалі тандири – це традиційний східний елемент побуту. У Середній Азії вони були відомі ще з доби бронзи [19, 15–16]. У золотоординський час тандири є характерним атрибутом міської культури. Вони знайдені на пам'ятках Поволжя [11, 173, 185], Молдови [20, 122; 1, 154; 2, 41–45]. В Україні тандири відкриті на синхронних пам'ятках

в Криму та в Північно-Західній Причорномор'ї [17, 112]. На території України і Молдови тандири з'явилися саме в золотоординських містах, тобто були явищем, привнесеним ззовні, не притаманним місцевій культурі.

Таким же привнесеним елементом в системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін. Його залишки зафіксовані на різних досить віддалених ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Лінія водогону споруджувалась із окремих секцій керамічних труб довжиною 0,5–1 м, які були скріплені вапняковим розчином. Знахідки таких глиняних труб на території України і Молдови в цей час відомі лише на золотоординських пам'ятках: на Кучугурському городищі біля Запоріжжя [9, 187], в Старому Орхеї [2], Костештах [20, 122].

У Торговиці відкритий ще один надзвичайно цікавий об'єкт – залишки цегляної лазні. Вона була збудована безпосередньо на березі річки із характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої та сирцевої цегли. Система опалювання знаходилась під підлогою. Це були радіально чи паралельно розташовані цегляні канали – канни, які були перекриті випаленою або сирцевою цеглою чи плоскими кам'яними плитами, що утворювали систему гіпокауста. Опалювальним пристроєм слугувала велика цегляна сферична піч (діаметр – 1,7 м) на кам'яному фундаменті. В культурному шарі траплялися фрагменти червоноглиняної та сіроглиняної кружальної кераміки, уламки посудин, вкритих поливою зеленою, бірюзовою, жовтою, коричневою кольору, часто з прокресленим орнаментом, фрагменти скляних посудин і залізних виробів. Найбільше знайдено уламків керамічних труб. Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд – *hammam*. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише на площі татарського міста в районі Великих кучугур

за 30 км на південь від Запоріжжя [9, 184–187]. Також подібна *hammam* відкрита в Старому Орхеї, на території Молдови [1, 155]. Лазні подібного типу, так само, як і сама система опалення (канни), притаманні для золотоординської міської культури [8].

Отже, відкриті об'єкти: тандири, лінії водогону, цегляна лазня – *hammam* – мають характерне східне походження і різко відрізняються від традиційних елементів давньоруських поселень суміжних територій. Найближчі аналогії торговицьким знахідкам походять із золотоординських міст Поволжя, Молдови, Північно-Західного Причорномор'я, Криму.

Ще одним доказом «міської» належності поселення на р. Синюха є відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу – майстерні з випалення кераміки [14, 6–14]. У золотоординський час майстерня знаходилася на околиці поселення, оскільки за 50 м від неї вже розміщувалися поховання ґрунтового могильника. На площі майстерні досліджено кілька окремих виробничих об'єктів: вирубані в материковій глині два керамічні горна (в одному з них – цілі посудини), велика піч, п'ять тандирів, погріб-схованку із цінними залізними знаряддями, склад вогнетривкої глини та штучний ровик для відведення стічних вод. До речі, поряд з тандиром на підлозі розчищено дванадцять сферококусів, один – всередині тандиру. Очевидно, майстер виклав їх охолоджуватись і не забрав. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій керамічній майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферококуси.

Із сукупності проаналізованих артефактів та аналогій, безперечно, можна зробити висновок про належність торговицького поселення до категорії золотоординських міст. Склад його населення визначається за матеріалами ґрунтового могильника, що розміщувався на північно-західній околиці.

Тут ховали рядове населення міста. Речові знахідки досить скромні – сережки, намисто, ножі тощо. Як виняток – залишки тканини із золотним шитвом, начільна стрічка, яка складається із срібних пластин, нашитих на шкіряну основу, гаманець із срібними дирхемами. Релігійна належність похованих може бути підтверджена знахідками предметів культового призначення. Один з них – невеличкий натільний бронзовий хрестик. Аналогії йому відомі в пам'ятці, близькій за багатьма параметрами і часом до торговицької – в могильнику Мамай-Сурка у Подніпров'ї [12, 93, 99]. Інший, залізний втульчастий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо, верхівку корогви.

Водночас на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) було виявлено великі кам'яні плити і залишки цегляної кладки. Три вапнякові плити орнаментовані. Одна з них має кант по краю. Дві плити мають орнамент у вигляді стилізованих розеток. Подібні орнаменти зустрічалися в середньовічному Криму [3, 130]. Як бачимо, на могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що є явищем неординарним і свідчить про значну етнічну і релігійну строкатість міського населення. Аналіз антропологічного матеріалу могильника, здійснений Л. В. Литвиною також підтверджує, що населення міста було багатоетнічним. Це цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на порубіжжі [18, 90].

Таким чином, віртуальний населений пункт Синя Вода з карт XVI–XVIII ст. виявився цілком реальним містом золотоординського типу. Тобто тут жило населення, яке користувалося всіма благами східної цивілізації, мало матеріальну культуру з яскравими східними рисами. Найважливішим є те, що на всіх досліджених об'єктах чітко фіксуються сліди пожежі. Крім того, з культурного шару походять два залізні наконечники стріл, ще кілька наконечників (знайдених на городах) зберігаються у при-

50 – 60-х рр. XIV ст., – саме на цей час припадає внутрішня криза в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

вугатих колекцій місцевих жителів. Також зафіксовано сліди раптового залишення міста його мешканцями (схованки речей, залишки кераміки на місці виробництва та у печах). Під час розвідувальних робіт у шурфах зустрічалися золотоординські матеріали та досить потужний шар попелу-згарища, як під час розкопок попередніх об'єктів. Результати розкопок свідчать про якусь надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі та змусила людей залишити своє місто. Скоріше всього, вона носила характер військового удару.

За археологічними матеріалами час функціонування міста можна визначити першою половиною – серединою XIV ст. Більш точні хронологічні репери спробуємо знайти за знахідками монет. Торговицький комплекс представлений досить чисельною колекцією ординських монет (36 срібних дирхемів та 64 мідні пули). Їх знахідки відомі і в похованнях могильника, і на об'єктах цивільної забудови. Монети були визначені старшим науковим співробітником Інституту археології НАНУ Г. А. Козубовським, за що висловлюємо йому щирю подяку. Крім того, ще в 1894 році на березі Синюхи був знайдений знаменитий Торговицький скарб, який складався з 173 монет [27, 90–97].

Всі срібні монети, що походять з Торговиці, належать до правління ханів Токти (1290–1312рр.), Узбека (1312–1342 рр.), Джанібєка (1342–1357 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.), Кульни та Навруза (1359–1360 рр.) [27, 90–97; 15, 94]. Серед мідних монет виділяються пули Джанібєка з двоголовим орлом та анонімні пули з квірковою розеткою. На думку Г. А. Козубовського, серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квірковою розеткою і легендою «Карбування Сарая-ал-Джедід». Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, у тому числі і в Торговиці. Поява таких монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині

Аналіз всіх монетних знахідок не залишає сумнівів у тому, що в золотоординське місто на Синій Воді не надходили в обіг джучидські монети карбування другої половини 60-х рр. XIV ст. Хоча, не так далеко на схід від Торговиці, у ставці Мамає – місті Орда, яке дослідники пов'язують з Кучугурським городищем у Запорізькій області, регулярно карбувалися дирхеми від імені ханів Абдуллаха (1361–1370 рр.) та Мухамед-Буляка (1370–1380 рр.) [16, 53]. Жодної з цих нумізматичних знахідок у Торговиці немає. Отже, монети Мамаєвих ставлеників не надходили, бо життя у місті на Синій Воді перервалося.

Населений пункт на Синій Воді існував в історичному вимірі зовсім недовго – кілька десятиліть. Його заснування, очевидно, відбулося у рамках містобудівної політики хана Узбека. Традиційно в історичній науці склалася думка про запустіння Середнього й Нижнього Подніпров'я у результаті монголо-татарської навали. Але, як показують дані археології, життя на городищах і в селищах не припинилося. Тут продовжувало жити місцеве населення, зберігалися риси домонгольської культури. Природно, що на українських землях, підпорядкованих Золотій Орді, повинні були створюватися й ординські адміністративні центри для контролю за підвладними територіями.

Торговиця, розташована на далекому північно-західному прикордонні золотоординських володінь – на Синій Воді, безсумнівно, відігравала роль ключового пункту в системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Тут могла бути ставка ханського намісника. Саме для потреб татарської частини населення була збудована лазня й прокладений водогін. Основу ж населення складали місцеві етнічні елементи, про що свідчать антропологічні матеріали могильника.

Крім того, це місто було одним з торгово-економічних центрів Північного Причорномор'я в золотоординський час, про що також свідчать археологічні матеріали. За результатами картографування випадкових знахідок джучидських монет можна з певною мірою вірогідності стверджувати, що стародавнє золотоординське місто займало територію близько 100 га на правому березі р. Синюхи. За даними археологічних розвідок, у той час був заселений і протилежний берег річки – прибережна смуга на території сучасного смт. Новоархангельська.

Дискусійним є питання про назву цього міста. Мацей Стрийковський, як уже зазначалося, називає його Торговицею [29, 163]. Повідомлення Рогозького літописця про Синю Воду може стосуватися як річки, так і населеного пункту [23, Стб. 75]. «Книга Большому Чертежу» прямо вказує на місто Синя Вода, яке лежить на річці Синя Вода [13, 112]. Середньовічні карти Абрагама Ортелія (1570 р.), Герарда Меркатора (1585 р.), Маттіаса Квада (1600 р.) та інші локалізують у середньому Побужжі річку Синя Вода та місто Синя Вода (*Szinouoda*) [6, 93, 99, 125, 141]. Дослідник Синьоводської битви Ф. М. Шабульдо ототожнює Сині Води з Ябу-городом ханських ярликів [28, 18–19].

Очевидно, Синя Вода – місцева назва населеного пункту, етимологія якої пов'язана з унікальним кольором річкової води, що справді відрізняється від інших степових річок цього краю. Торговиця – це традиційна назва торжища, базару, яка добре відома ще з давньоруських часів. Так називали площу чи куток (квартал), де велася торгівля у середньовічному місті. Ще й сьогодні в Україні ми маємо кілька населених пунктів з такою назвою. Торговицею, відповідно, могли називати торгіву частину міста Синя Вода.

Очевидно, після загибелі міста Синя Вода, ця торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме в цьому місці знаходились давні переправи через р. Синюха, проходив знаменитий Чорний шлях. Цікаво,

що на карті Боплана населений пункт Торговиця розміщений на лівому боці Синюхи біля місця впадіння у неї річки Торговички точно на Чорному Шляху [7, 42–43, 76–77]. Назва ж Ябу-город Ф. М. Шабульдом трактується як місце перебування ханського намісника [28, 18–19], тобто вона може означати не ім'я населеного пункту, а його статус.

Отже, безперечно встановлено факт існування досить великого золотоординського міста на Синій Воді. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення його життєдіяльності. Відбутися це могло внаслідок бойових дій. Оскільки до міста на Синій Воді не надходили ханські монети карбування другої половини 60-х рр. XIV ст., то найближчою військовою катастрофою, яка обірвала його життя, хронологічно є битва на Синіх Водах, відома нам з літописів. Отже, і відбутися вона могла в географічній близькості від міста Синя Вода та річки Синя Вода.

Зрозуміло, що Синьоводська битва не могла розгорітися власне у місті. Писемні джерела наголошують, що сама баталія точилася десь у полях, де була можливість широкого маневру військ, у тому числі кінноти. Місцем битви могли бути ближчі чи дальні околиці поселення. Безперечно одне: літописна Синя Вода – це сучасна річка Синюха, на березі якої у першій половині – середині XIV ст. виникло і розрослося місто з яскравими рисами золотоординської культури та етнічно строкатим складом населення.

Населення міста було не лише очевидцем буремних подій, а й зазнало всіх супутніх війни потрясінь. На початку 60-х рр. XIV ст. життя у золотоординському місті на Синій Воді припинилося, його мешканці змушені були залишити насиджені місця. Очевидно, що рядовий населений пункт пережив би військово-потрясіння і поступово б відродився. У даному випадку мова йшла про цілеспрямовану акцію на знищення міста, яке могло відігравати досить важливу роль

в системі золотоординського управління підвладними землями. Великий литовський князь Ольгерд, який сучасниками визнавався за неабиякого стратега, розрахував план антиординської кампанії таким чином, щоб завдати удару по опорному пункту Золотої Орди на її західному прикордонні.

Занепад одного з адміністративних центрів ханської влади у Північному Причорномор'ї став прямим результатом перемоги литовсько-руського війська у битві на Синій Воді 1362 року, яка визначила майбутню долю українських земель.

ДЖЕРЕЛА

1. Абызова Е. Н. Комплекс сооружений усадыбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев : Штиинца, 1985. – С. 153–160.
2. Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. Древности Старого Орхее (Золотоординский период). – Кишинев : Штиинца, 1981. – 99 с.
3. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. Серия : Материалы по археологии Крыма. – Симферополь : Сонат, 2001. – 280 с.
4. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIVст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 41–83.
5. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград : Редакційно-видавничий відділ КДПУ, 2006. – С. 4–18.
6. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.
7. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. – К. : ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.
8. Воронина В. Л. Бани–хаммам у народів Советского Союза и стран зарубежного Востока // Архитектурное наследство. Вып.3. – М. : Стройиздат, 1983. – С.133–167.
9. Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т. X. – С. 175–193.
10. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – 188 с.; Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сніводи? – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2010. – 152 с.
11. Егоров В. Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. – М. : Наука, 1970. – С. 172–193.
12. Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка I. – Запорожье : ЗГУ, 2001. – 275 с.
13. Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К. Н. Сербиной. – М., Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 232 с.
14. Козир І. А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки. – Випуск 13. – Серія : Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2010. – С. 6–14.
15. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі – України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIVст. – К., 2003. – С. 93–99.

16. Козубовський Г. А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 51–58.

17. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.) – К. : Наука, 1986. – 127 с.

18. Литвинова Л. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ КДПУ, 2006. – С. 4–18.

19. Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. (МИА СССР. № 73) – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1959. – С. 127–131.

20. Полевой Л. Л. Поселения XIV в. у с. Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. II. (35). – С. 119–130.

21. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 2 (Густынская летопись). – 386 с.

22. Полное собрание русских летописей. – СПб, 1897. – Т. XI. – 262 с.

23. Полное собрание русских летописей. – Пг., 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – 132с.

24. Полное собрание русских летописей. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. / Сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1980. – 36 с.

25. Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. Випуск 1. – К. : Критика, 1999. – С. 178–189.

26. Трубочанінов С. В. Історична географія України. Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – 168 с.

27. Фёдоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. 1. – С. 94–192

28. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К. : Наукова думка, 1987. – 185 с.

29. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkiej. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – 572 s. Переклад Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 161–163.